

KOGNITIV TILSHUNOSLIK VA LINGVOMADANIYATDA KONSEPT TUSHUNCHASI

Fayziyeva Ra'no Raximovna

O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti

Magistratura bo'limi Lingvistika (ingliz tili) fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb mavzularidan biri bu –konseptdir. Bu termin kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada konsept mavzusining ushbu ikki soha o'rganilishi tadqiqqa tortiladi. Konsept atamasi kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyat uchun ham umumiy atama bo'lsada, ikkala fan uchun ham ikki xil tushunchani anglatadi.*

Tayanch so'z va iboralar: *kognitiv tilshunoslik, kognitiv grammatika, lingvokulturologiya, konsept, Askoldov, tushuncha, mantiqiy kategoriya, paradigma.*

Dunyo tilshunosligida matnga avvallari sintaktik struktur jihatdan yondashilgan bo'lsa, XXI asr boshlaridan boshlab lingvokulturologik, lingvokognitologik, sotsiolingvistik hamda psixolingvistik tamoyillar yordamida tahlil qilish kuchaydi. Xususan, insonning bilish faoliyati bilan shug'ullanuvchi lingvokognitologiyaning paydo bo'lish sanasini 1956-yildan deb e'tirof etadilar. Ayni paytda tilga antroposentrik yondashuv tilshunoslik sohasining eng so'ngi yutuqlarini o'zida mujassam etib, mustaqil paradigm sifatidagi maqomini tobora mustahkamlab bormoqda. Ko'plab tadqiqotchilarning e'tirof etishicha, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya antroposentrik paradigmanning yetakchi yo'nalishlari hisoblanadi.

A. Abduazizovning ta'kidlashicha, nutqning hosil bo'lishi, uzatilishi, xotirada ongli saqlanishi kabi murakkab hodisalarning markazi miya neyronlari orqali amalga oshiriladi (4, 30). Tildagi turli birliklarning shakl va mazmunini farqlab, turlicha tushunchalar, konseptlar, freymlar yordamida milliy-madaniy va ijtimoiy xususiyatlarni har bir xalq yoki etnos uchun o'ziga xosligini aniqlashda fonologik vositalar katta xizmat qiladi. Inson tili "tovushli, ovozli" bo'lib, u mazmunni hosil qilishda buyuk ahamiyatga egaligini kognitiv fonetika va fonologiyada o'rganilishi sababli uni kognitiv tilshunoslikning asosiy tarkibiy qismi ekanligini e'tirof etish lozim.

O'tgan asrning so'ngi choragida o'zining ilk qadamlarini qo'ygan kognitiv tilshunoslik XXI asr boshidayoq lingvistikaning peshqadam sohalaridan biriga aylanib ulgurdi. Zamonaviy kognitiv tilshunoslikning vujudga kelishi amerikalik olimlar J.Miller, J.Bruner, J.Lakoff, R.Langaker, R.Jakendoff va boshqalarning ilmiy ishlari bilan bog'lanadi.

XX asrning oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosi masalasini o'rganishni maqsad qilgan tilshunoslikning yangi sohasi - lingvokulturologiya jadal rivojlandi. Lingvokulturologiya - madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o'rtasida umumlashma fan bo'lib, til va madaniyatning o'zaro ta'siri va bog'liqligi, bu bo'liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Lingvokulturologiya o'rganish obyektiga ko'ra madaniyatshunoslik va

tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish obyektiga bo'lgan yondashuviga ko'ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyliigi, til ruhiyati bilan bog'liq arvishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spesifik qoidalarni o'rganadi hamda millatning tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash hodisalarini tadqiq etish bilan shug'ullanadi. Lingvokulturologiyaning vazifasi shundan iboratki, u til birliklarining madaniy mazmunini o'zga til elementlari va madaniyatining tanish simvolik "kodlari bilan bog'laydi".

Til va madaniyatning lingvokultural mazmuni hodisasini atrofdagi tilshunoslik omilining mavjud bo'lish shakllaridan biri sifatida tushunish istagi lingvokulturologik yo'nalishning shakllanishi va rivojlanishiga sabab bo'ladi. Uning lingvokultural makoni o'ziga xos talqinga ega etib namoyon qilinadi va u nafaqat milliy, balki butun jahon madaniyatining torusi hisoblanadi. Shuni takidlab o'tish joizki, madaniy tilshunoslikning asosiy predmeti o'z navbatida bir necha yo'nalishlarni o'z ichiga olishi mumkin: 1. emotsional natijalarni aniqlash nuqtai nazaridan til birliklarining xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan kognitiv-semiologik madaniy tilshunoslik;

1 Кубрякова Е.С О когнитивной лингвистики и семантики термина когнитивны// Вестник Воронежского государственного университета. –Воронеж, 2001.90-с

2 Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: Sangzor,2006.- B.91

2. milliy va jahon lingvokulturalarini keng tahlil etuvchi tarixiy lingvokulturologiya;

3. lingvokulturalar rivojlanish bosqichlarini o'rganuvchi tarixiy va tipologik madaniy tilshunoslik;

4. pragmani hal qilishga qaratilgan qiyosiy madaniy tilshunoslik;

5. asosiy kognitiv bazaga kiritilgan madaniyat va lingvokultura birliklarini tahlil etuvchi kognitiv madaniy tilshunoslik; 6. ma'lum bir lingvokultural vaziyat yoki ma'lum bir madaniy davrni tushunishga qaratilgan alohida ijtimoiy guruh, etnos, sub-etnos madaniy tilshunosligi.

Lingvokulturologiya masalalarida olimlar o'zlarining turlicha qarashlarini ifodalaydilar. Jumladan, rus tilshunosi Fedosovning fikricha, "... Tilshunoslik (til) ... madaniy tushunchalarni ifodalaydi. Shunday qilib, madaniyatshunoslik tilshunoslikdan oldin turadi". Agar siz tilshunoslikka ustunlik bersangiz, unda "siz butun til bilan emas, balki uning ma'lum bir tushunchalarni nomlash va ifodalash uchun to'g'ridan-to'g'ri moslashtirilgan qismidan boshlashingiz kerak bo'ladi (Fedosov, 2015).

"Ingliz tili misollarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, zamonaviy nutqning barcha farqlari ingliz va rus madaniyatlari, bu sohadagi kontseptualizatsiya strategiyasi farqlardan ko'ra o'xshashlik bilan tavsiflanadi "(Kurguzenkova, 2016: 97).

Ushbu ikki soha uchun ham umumiy bo'lgan asosiy kategoriyalardan biri, muhim o'rganish obyekti- bu konseptdir. Konsept lotin tilidagi "conceptus" – tushuncha so'zining kalkasidir. Bu atamani ilk bor 1928-yilda rus tilshunosi Askoldov o'z maqolasida qo'llagan. U konseptga "bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o'zida aks

ettiradigan birlikdir”⁴ , deb izoh bergan. Ushbu termin o`tgan asrning 80-yillariga qadar tilshunoslikda tushuncha so`ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo`lsa, hozirgi kunda uning ma`nosini anchayin kengayganini kuzatish mumkin.

3 Mamatov A. E. Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada? Tilshunoslikning dolzarb masalalari: Prof. A.Nurmonov tavalludining 70 yilligiga bag`ishlab o`tkazilgan ilmiy-amaliy anjuman materiallari.-Andijon,2012/-B.212-219.

4 Аскольдов С.А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.- М:Academia. 1997.-С.267-28

5 Ray Jakendoff, 1989: “What is a concept, that a person may grasp it”. Program in Linguistics and Cognitive science Brandies University Watham.

6 Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo`llarini izlab// O`zbek tili va adabiyoti-T.:2012, 3-16-B

Konsept ikki tomonlama xususiyatga ega. Chunki u bir tomondan madaniyat konsept ko`rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa bir tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba`zan unga ta`sir ko`rsatadi. Konseptga taniqli rus tilshunosi V.A.Maslova quyidagicha ta`rif bergan: “bu lingvomadaniy o`ziga xoslik qayd etilgan va muayyan etnomadaniyat egalarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik tuzilmadir”.

Tilshunos olim N. Mahmudov o`zining “Til tizimi tadqiqi” nomli risolasining “Tilning mukammal tadqiqi yo`llarini izlab...” mavzusidagi maqolasida “...konsept tafakkurga oid, mazmuniy mental tushuncha, lekin uni milliy-madaniy unsurdan tamoman xoli bo`lgan hodisa sifatida qarash anchayin munozaralidir” deb yozadi.

Binobarin, “Konsept” lingvokulturologiyada eng faol qo`llanuvchi birlik sanalishini va bu yuzasidan salmoqli ishlar lingvokognitiv va lingvomadaniy xususiyatlari kabi ilmiy ishlarni keltirish mumkin. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o`ziga xos jihatlari ham ochib berish xususiyatiga ega ekanligini o`zbek tilshunoslari orasida ham juda ko`p uchratishimiz mumkin. Masalan,O`tanov Adhamning “Vaqt” konseptining arab va

o`zbek tillaridagi qiyosiy tahlili, M.Sadoqatning o`zbek tilida “Ostona” konseptining lingvomadaniy xususiyatlari, X.Adilbekning “Ispan va o`zbek tillarida “Hombria”/ “mardlik” konsepti qo`llanilgan, hamda yana boshqa ko`plab asarlarni misol tariqasida keltira olamiz.

Konseptlar xalqning ongida jamoa merosi sifatida, uning ma`naviy mulki, madaniyati sifatida namoyon bo`ladi. Aynan jamoa ongi (fikri) konseptning yashovchanligini ta`minlovchi muhim vositalardan biri sanaladi. Oddiy tushuncha va konsept o`zining farqli hamda o`xshash tomonlariga ega. Tushuncha moddiy borliqdagi narsa-hodisalarning eng muhim belgilarini ifodalasa, konsept ularning yuzaki (o`ta muhim bo`lmagan) tomonlarini ham ifodalay oladi. Tushuncha so`z orqali ifodalanadi. Lekin tushuncha va so`z aynan bir narsa emas.

Tushuncha biror bir sinfga kiruvchi predmetlarni umumlashtirish va bu predmetning umumiy va farqlovchi belgilari majmuasi asosida shakllanadi.

7 Маслова В.А. Лингвокультурология.–М.: «Академия», 2001. - С.208

8 Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: Sangzor,2006.- B.91

9 Yusupov O'.Q-Ma'no,tushuncha, konssept va lingvokulturologiya atamallari xususida// Stilistika tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarida: Ilmiy amaliy konferensiya materiallari.-toshkent,2011.-49-bet

Yuqoridagi fikrlarni o'rganish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, konsept tushunchasi har bir shaxs uchun individual va jamiyat uchun umummilliy bo'lgan, ong, til va ruhiyatning bog'liqligida kechuvchi jarayondir. Shunday qilib, konsept ko'p tarmoqli va ko'p o'lchovli hodisadir.

REFERENCES:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Академия, 2001. 208 с.

2. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. 4-е изд. М., 2010.

3. Беседина, Н. Концептуальное пространство морфологии // Концептуальное пространство языка: Сб. науч. трудов. — Тамбов, 2005. — С. 149–156.

4. Сафаров, Ш. Когнитив тилшунослик. — Жиззах: Санзор, 2006. — 92 б. 5. Степанов, Ю. Основы общего языкознания. — М., 1995. — 270 с.

5. Аскольдов С.А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.-М:Academia. 1997.-С.267-280

6. Ray Jakendoff, 1989: "What is a concept, that a person may grasp it". Program in Linguistics and Cognitive science Brandies University Watham.

7. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab// O'zbek tili va adabiyotiT.:2012, 3-16-B

8. Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: Sangzor,2006.- B.91

9.Yusupov O'.Q-Ma'no,tushuncha, konssept va lingvokulturologiya atamallari xususida// Stilistika tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarida: Ilmiy amaliy konferensiya materiallari.-toshkent,2011.-49-bet

10. Sh.Usmonova. Lingvokulturologiya. Darslik. T.2019 b-24.

11. A.Primov, X.Qodirova. Tilshunoslikning dolzarb muommolari.O'quv- uslubiy qo'llanma. Urganch, 2019. 14- bet.